

Azerbaycan Nüfusunun Yerleşim Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme

A Study Related To The Settlement Of Azerbaijan's Population

Rehman SEFEROV*

ÖZET

Azerbaycan nüfusunun ana yerleşim birimlerine dağılışı, tarihsel süreç içerisinde çok fazla değişime uğramıştır. Bu durum da, ülkede kentsel ve kırsal yerleşmelerde yaşayan nüfusun oransal dağılımına yansımıştır. Şöyle ki, 1926 yılında kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı % 72 (kentsel nüfus % 28) iken, bugün ülke nüfusunun % 48'i kırsal, % 52'i kentsel yerleşmelerde yaşamaktadır. Ancak, ülkenin doğal koşulları ve doğal kaynaklarına göre nüfusun yerleşim birimlerine dağılışında önemli bölgesel farklılıklar görülmektedir.

Bu durum, ülkenin çok sektörlü ekonomik yapısından kaynaklanmıştır. Azerbaycan'daki son nüfus sayımına (1999) göre; il, ilçe, kasaba ve köy olarak 4452 adet yerleşme yeri tespit edilmiştir. Bunların 4243'ünü köy şeklindeki yerleşme yerleri teşkil etmektedir. İdari bölünüş itibarıyla 65 ilçeye sahip olan ülkede, 130 tane de kent tipli kasaba (küçük kentler) vardır. Ayrıca Cumhuriyet'e doğrudan bağlanan ve kent adıyla nitelenen 13 kent merkezi bulunmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER

Azerbaycan, Nüfus, Yerleşme, Kentsel Yerleşme, Kırsal Yerleşme.

ABSTRACT

Distribution of Azerbaijan's population into the main settlement units, has changed for too much within historical process. This situation, have reflected to ratio distribution of population who live in urban and rural places of the country. Such that, while in 1926 rural population ratio in total population was 72% (urban population was 28%), today 48% of country population is living in rural settlements and 52% in urban settlements. However, there are important regional differences in distribution of population into settlement units for country's natural conditions and natural sources.

* Dr.

This situation has originated from the multi-sectoral economic structure. For the last population census (1999) in Azerbaijan; 4452 units' settlement places have been determined as administrative province, district, town and village. Village resembling settlement places are forming 4243 of them. In respect to the managerial division having 65 districts in country, there are also 130 units' city-towns (small city). Besides, there are 13 city centers which directly depend on Republic and are characterized as city.

•

KEY WORDS

Azerbaijan, Population, Settlement, Urban Settlement, Rural Settlement.

Giriş

Azerbaycan, Kafkasya Bölgesi'nin güneydoğusunda 38°24'-41°54' kuzey enlemleri ile 44°46'-50°50' doğu boylamları arasında yer almaktadır. Azerbaycan'ın doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Rusya Federasyonu, kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, güneyinde İran ve güneybatısında Türkiye bulunmaktadır. Ülkenin toplam yüzölçümü 86.600 km², nüfusu ise 8.5 milyon dolayındadır.

Bugün “Başkanlık Tipi Cumhuriyet” ile yönetilen Azerbaycan idari yapısının il, ilçe, kasaba ve köy şeklinde dağıldığı görülmektedir. Son olarak yapılan 1999 yılı nüfus sayımına göre, Azerbaycan'da il, ilçe, kasaba ve köy olarak 4452 adet yerleşme yeri mevcuttur. Bunların 4243'ünü köy şeklindeki yerleşme yerleri teşkil etmektedir. İdari bölünüş itibariyle 65 ilçeye sahip olan ülkede, 130 tane de kent tipli kasaba (küçük kentler) vardır. Ayrıca Cumhuriyet'e doğrudan bağlanan ve kent adıyla nitelenen 13 kent merkezi bulunmaktadır (ADİK, 1999). Bunlar; Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Hankendi, Eli-Bayramlı, Lenkeran, Yevlah, Naftalan, Şeki, Şuşa, Nahçıvan ve Ordubad'tır. Öte yandan, ülkenin idari sisteminde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti de yer almaktadır. Bu özerk cumhuriyetin başkenti Nahçıvan olup, 6 ilçeye bölünmüştür (Bu ilçe merkezlerinin sayısı, Azerbaycan ilçe merkezleri sayısına dahildir).

Nüfus ayırımında kullanılan ölçütlerden biri de yerleşme birimindeki nüfus miktarı ile nüfusun sosyal ve ekonomik özelliğidir. Kırsal nüfus genel olarak köylerde yaşayan nüfustur. Bunların nüfusu birkaç yüz ile birkaç bin arasında değişir. Kentsel alanların nüfusu ise 5 binden başlayarak, birkaç milyona kadar ulaşır. Küçük bir köyün nüfusu, bir kentteki bir blok apartmanın veya sitenin nüfusu kadardır (Atalay, 2000). Azerbaycan'da yerleşmeler, nüfus miktarları ve çalışanların sektörel dağılımı göz önüne alınarak, kent, kent tipli kasaba (kentsel yerleşmeler) ve köy (kırsal yerleşmeler) olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır.

Kısacası, kırsal ve kentsel nüfusun ayırımında kullanılan ana ölçüt, yerleşme birimlerinde yaşayan nüfustur. Bu nedenle, hemen her ülkede olduğu gibi, Azerbaycan'da da kır ve kent nüfusunun ayırımında kullanılan kriterler, günümüze kadar bazı değişimler göstermekle beraber, bugün 1957'de kabul edilen kanuna göre *kent*; nüfusu 5000 kişiden fazla olan ve çalışanların % 85'i işçi ve memurlardan oluşan yerleşmelerdir. *Kent tipli kasaba*; nüfusu 3000 kişinin

üzerinde, *köy* ise nüfusu 5000 kişinin altında olan ve halkı tarımla uğraşan kırsal yerleşmelerdir (Eminov, 2002). Böylece Azerbaycan'da yerleşmeler iki ana grup adı altında toplanmaktadır. Bunlar, *kırsal* (köyler) ve *kentsel* (kent ve kent tipli kasabalar) yerleşmelerdir.

Amaç

Bu araştırma, Azerbaycan nüfusunun yerleşim özelliklerine ilişkin bir inceleme olup, yakın geçmişten günümüze gelinen aşamayı değerlendirmektedir. Azerbaycan'da nüfusun yerleşim birimlerine dağılışı ve yerleşme düzeninde değişimin günümüze nasıl bir etkiye yol açtığına da anlaşılabilmesine dönük yapılacak araştırmalara zemin oluşturulması göz önünde bulundurularak böyle bir çalışma yapılmıştır. Kuramsal olarak genel bir bakış açısıyla böyle bir araştırmanın gerekliliğine inanılmıştır.

Azerbaycan, Sovyet Döneminin çöküşünden sonra her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiş, ağır ekonomik durum ve Ermenistan ile süren savaş, bu karmaşık süreci daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bu nedenle söz konusu dönemlerde nüfusun yerleşim birimlerine dağılışı ve yerleşme düzeni de çok hızlı bir şekilde değişime uğramıştır. Ancak, ülke söz konusu süreçten yılmadan, etkin plan ve programlarla çalışarak büyük ölçüde kurtulmayı başarmıştır.

Özellikle nüfus ve yerleşme özellikleri ile ilgili çalışma yapan bazı araştırmacıların da ortaya koyduğu gibi, önemli nüfus parametrelerinden biri olan nüfusun yerleşim özellikleri, değişik sosyal, ekonomik, siyasal ve doğal nedenlerden kaynaklanır. Konuya yerleşme çerçevesinde baktığımızdan, Azerbaycan açısından bu durumu, *kırsal* ve *kentel yerleşmeler* şeklinde iki grupta incelemek çalışmamızın temel amacıdır.

Yöntem

Bu araştırma sırasında öncelikle, "Azerbaycan nüfusunun yerleşim özellikleri" ile ilgili daha önce yapılmış olan çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmalar da göz önünde bulundurularak, elde edilen verilerin analizi detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Öte yandan, Azerbaycan'da bu sürecin işleyişinin geçmişten günümüze ne gibi değişim gösterdiği, bu değişimin sorunlarıyla birlikte gelişimi ne şekilde etkilediği ele alınmıştır.

Kapsam ve yaklaşım yöntemi açısından bu araştırma, Azerbaycan nüfusunun yerleşim özelliklerine ilişkin yapılan çalışmaların incelenmesini içermektedir. Bu inceleme, kaynak kitaplara, güncel bilimsel yayınlara ve istatistik verile-

re bakılarak, onlardan çıkarılabilecek bulguların analizi yapılarak genel bir kuramsal çerçevede ele alınmıştır.

KIRSAL YERLEŞMELER

Kır yerleşmeleri, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin birlikte yapıldığı ya da birinin diğerine göre ön plana çıktığı yerleşmelerdir. Bu yerleşmelerde genel olarak nüfus azdır ve çoğu kez birkaç yüz kişi ile birkaç bin kişi arasında değişmektedir. Kır yerleşmelerinde nüfusun az olması, bu sahalardaki kaynakların yetersizliğinden ileri gelmektedir (Atalay, 2000).

Kır yerleşmelerinin özelliklerini, doğal çevre ile insanların kültürel ve ekonomik yapıları belirlemektedir. Örneğin, hayvancılık ekonomisinin etkin olduğu engebeli alanlarda ve kurak bölgelerde, geçici kır yerleşmelerine rastlanmaktadır. Çünkü insanlar, hayvanlarını otlatmak için sürekli dolaşmak zorundadır. Buna karşılık, tarımın hakim olduğu bölgelerde devamlı ve toplu yerleşmeler kendini göstermektedir. Azerbaycan'da kırsal alanlarda daha çok devamlı kırsal yerleşme tipi mevcuttur. Böylece ülkenin devamlı kırsal yerleşmelerini, köyler ve köylere bağlı olan mahalleler oluşturmaktadır.

Köy yerleşmeleri, Azerbaycan'ın bölge ve hatta yörelerine göre çok farklı bir görünüm arz etmektedir. Yani ülkede farklı tipte köy yerleşmeleri bulunmaktadır. Dağlık engebeli alanlardaki köy yerleşmeleri, çok dağınık ve seyrekir. Bu sahalarda, birkaç yerleşme çekirdeğinden ibaret olan iskan üniteleri bir muhtarlık (kent soveti) çatısı altında toplanarak bir köyü oluşturmaktadır. Bazı köylerin birden fazla mahallesi bulunmaktadır. Bu durum, daha çok tarımsal toprakların azlığından ileri gelmektedir. Köylüler, kendilerine yeterli toprak bulmak amacıyla köyün çevresindeki uygun alanlara kümeler şeklinde dağılmıştır.

Azerbaycan'daki köyler genellikle, akarsu boylarında, dağ ile ovanın birleştiği yamaçların eteklerinde, vadilerin içlerinde, dağ yamaçlarının az eğimli sahalarda ve ovalarda su bulunan yerlerde kurulmuştur. Öte yandan, köy halkının geçim tarzı, köylerin kuruluş yerlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Örnek olarak, hayvancılığın hakim olduğu engebeli sahalarda köyler, çok dağınık olup çoğunlukla dağların yamaçlarında ve vadi içlerinde yer almaktadır. Bazen, tepelerin üzerindeki düzlüklerde de köyler bulunmaktadır. Buna karşılık, ekonomisi tarıma bağlı olan köyler, hem topludur, hem de düzlük alanlarda görülmektedir. Kısacası, bu ölçütler çerçevesinde Azerbaycan'daki köyler aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaya tabi tutulmaktadır.

Köylerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı

Köy, kırsal alanlardaki en önemli ve en yaygın olan bir yerleşme birimidir. Azerbaycan'da son olarak elimize ulaşan 2006 yılı nüfus verilerine göre kırsal nüfus miktarı 4.080 bin olup, toplam nüfusun % 48'ini oluşturmaktadır. Ülkedeki kır yerleşmelerinin sayısı 4243 olup, bu yerleşmelerdeki ortalama köy nüfusu 961'dir. Bununla birlikte, köy yerleşmeleri sahip oldukları nüfusa göre incelendiğinde, köy büyüklüklerinin günümüze kadar önemli değişimler gösterdiği görülmektedir.

Aşağıdaki tablodan da izlenebileceği gibi, ilk iki grupta yer alan ve 250'den az nüfusa sahip olan köy yerleşmelerinin sayısı, 30 yılda yaklaşık iki kat azalmıştır. 1959 yılında nüfusu 250'den az olan köylerin tüm köy yerleşmeleri içindeki payı % 43.4 iken, bu oran 1989 yılında % 24'e düşmüştür. Bu denli yüksek azalmanın temel nedeni nüfus artışının fazla olmasıdır. Nitekim, 1959 yılında 1.931 bin kişi olan kır nüfusu, 1989 yılında 3.215 bine yükselmiştir. Bu durumda küçük köylerin birleşerek ortadan kalkması da etkili olmuştur. Şöyle ki, köy yerleşmelerinin sayı 1959 yılında 4596 iken, 1989'da 4212'ye düşmüştür.

Nüfusu 250'nin altında olan köy sayılarındaki bu gerilemeye karşılık, nüfusu 500'den fazla olan köy sayısı artmıştır. Özellikle 1000-2000 kişiden oluşan köy sayısı iki kat artmıştır. Ayrıca son yıllarda nüfusu 10 bin kişiyi aşan kasaba karakterli köyler de meydana gelmiştir. Ancak, 250-1000 kişi arasında nüfus bulunduran köyler, tüm köylerin % 56.6'sını oluşturmuştur (Tablo 1). Yani yarısından fazlasını 250-500 ve 500-1000 kişi arasında nüfus bulunduran köyler meydana gelmiştir.

Sovyet Döneminde ülkede kır yerleşmesi doğal gelişimini sürdürmekle beraber, sosyalist yönetim sisteminin etkisiyle küçük köyler dağıtılarak, nüfusları başka köylere taşınmış veya yeni köyler kurulmuştur.

Azerbaycan'da gerek köy yoğunluğu gerekse ortalama köy büyüklüğü oldukça çeşitlidir. Ülke bütününde 961 olan ortalama köy büyüklüğü, pamuk tarımında uzmanlaşmış Beylegan ilçesinde 1500'den, pamuk-üzüm-meyve tarımının geliştiği Ucar ilçesinde 1400'den, sebze tarımında önem kazanan Masallı ilçesinde ise 1350'den fazla değer göstermektedir. Bu ilçelerin arazileri -28 metre (Deniz seviyesinin altında) ile 750 metre arasındadır. Buna karşılık dağlık Şuşa bölgesinde köylerin ortalama büyüklüğü 200 kişi civarındadır. Zengilan, Gubadlı ilçelerinde ise 350 kişi olup, bu ilçeler 800-2000 metre arasında yer almaktadır.

Tablo 1. Azerbaycan'da köylerin nüfus büyüklüklerine göre dağılımı ve kırsal nüfus içindeki payları

Nüfus Grupları	Köy Sayısı		Yerleşme Sayısındaki Mutlak Değişim	%	
	1959	1989		1959	1989
0-100	976	440	- 536	21.3	10.5
101-250	1008	569	- 439	21.9	13.5
251-500	1489	1332	- 157	32.4	31.6
501-1000	740	1050	314	16.1	24.9
1001-2000	284	568	284	6.2	13.5
2001-3000	67	136	69	1.5	3.2
3001-5000	30	82	52	0.6	1.9
5001-10.000	2	20	18	0.04	0.5
10.001 ve üstü	-	2	2	-	0.05
Toplam	4596	4212	- 384	100.0	100.0

Kaynak: ADİK* 1999'dan yararlanılarak.

Köylerin İşlevsel Özelliklerine Göre Dağılımı

Daha önce belirttiğimiz gibi, Azerbaycan'da 4200'den fazla köy bulunmaktadır. Bu köyler deniz kenarından başlayıp (-28 m), yer yer 2000 metrenin üzerine kadar çıkmaktadır. Öte yandan köy yerleşmeleri, birkaç ev ve bunların eklentilerinden başlayıp, birkaç yüz evin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Ayrıca meskenlerin bir araya geliş biçiminin oluşturduğu yerleşme tipleri de farklı durum göstermektedir. Bu durumu, yüzey şekilleri, gelenek ve görenekler tayin etmektedir.

Azerbaycan köylerini, tarımsal faaliyetlerde uzmanlaşmaya ve tarımda ön plana çıkan çeşitli üretim dallarına göre birçok tipe ayırmak mümkündür.

Azerbaycan'da yer alan köylerin çok büyük bir bölümü sulama olanakları açısından gelişmiş ve pamuk-üzüm-sebze tarımı konusunda uzmanlaşmıştır. Bu tür köylerin sayısı 3 bine yakın olup, tüm köylerin % 70-80'ini oluşturmaktadır.

* ADİK: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi.

tadır. Ülkede pamuk tarımının yapıldığı köyler Kura-Aras ve diğer nehirlerin çevresinde ve dağ eteği bölgelerinde adeta bir şerit gibi uzanmaktadır.

Öte yandan, pamuk, üzüm ve tahıl tarımının gelişmiş olduğu köyler, gerek nüfus büyüklükleri gerekse yerleşme sıklığı bakımından, diğer köylere oranla yüksek değerler göstermektedir. Örneğin, hayvancılık, tahılcılık ve karışık tipli köylerde her km²'ye 108-120 kişi, her 100 km²'ye ise 3.6 yerleşme düşerken; pamuk, üzüm ve tahıl tarımının egemen olduğu köylerde bu değerler sırasıyla, 180-220 kişi ve 7-10 yerleşmedir. Kura nehri boyunca entansif pamuk sahaları yer almaktadır. Mingeçevir Barajı'ndan Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada 110'a yakın büyük köy yerleşmesi yer almaktadır. Burada yaklaşık olarak 300 bin nüfus yaşamakta olup, yerleşmelerin ortalama büyüklüğü 2500-2800 kişi arasındadır. Ayrıca ülkenin ikinci büyük pamukçuluk alanı olan Aras nehri boyunca 70-80 km mesafede 40'a yakın köy yerleşmesi yer almakta olup 100 bin kişiye yakın nüfusu barındırmaktadır. Bu sahadaki ortalama köy büyüklüğü de 2200-2300 kişi arasındadır (Koçman ve Diğerleri, 1994; Abbasov, 1998).

Azerbaycan'ın ova ve dağ eteği bölgelerinde, ülkenin en önemli akarsuları olan Arpaçay, Türyançay, Göyçay, Terterçay, Kura ve Aras nehirleri geçmektedir. Bu akarsuların suladığı ovalarda nüfus yoğunluğu oldukça yüksektir. Örneğin, Arpaçay'ın suladığı taşkın ovasında Şerur ilçesine bağlı 30'a yakın köy yer almakta ve nüfusun % 70-80'ni barındırmaktadır. Yine Türyançay'ın suladığı ovada Ağdaş ilçesine bağlı kırsal nüfusun % 80-90'ı, Göyçay ilçesine bağlı kırsal nüfusunun % 70-75'i ve Terterçay'ın suladığı ovada ise Berde ilçesine bağlı kırsal nüfusun % 60-65'i, Terter ilçesine bağlı kırsal nüfusun da % 95'nin yaşamakta olduğu görülmektedir.

Hayvancılık ve tahıl üretiminin egemen olduğu köyler, ülkenin genel olarak dağlık arazilerinde yer alır. Tahılcı köyler, bütünüyle hayvancılıkla geçinen köylerden, tarıma ait toprak sahalarının genişliği ile ayrılmaktadır. Bu tip köyler özellikle Gusar, Deveçi, Lerik, Zengilan ve Şahbuz ilçelerinde görülmektedir. Öte yandan, hayvancılık ve patates tarımının önem kazandığı köyler, dağlık ve yüksek dağlık arazilerde yer almakta olup, tarım alanlarının oldukça sınırlı olmaları ile dikkati çekmektedir. Özellikle, Gedebey, Kelbecer ve Gubadlı ilçelerine bağlı köyler buraya dahildir. Patates tarımının egemen olduğu köylerin sayısı az olup genel olarak Gedebey ilçesinde yoğunluk kazanmaktadır.

Sebzeçiliğin yaygın olduğu köyler, Lenkeran, Masallı, Apşeron, Babek, Sabirabad ilçelerinde ve genel olarak ilçe merkezlerinin çevresinde yer almaktadır. Söz konusu bu köylerin, yerleşim planı ve görünüşü ile diğer köylerden

farklılığı gözlenmektedir. Bunun dışında, gerek Lenkeran Bölgesi'nde gerekse Haçmaz Bölgesi'nin kıyı kesiminde köy yerleşmeleri bulunmaktadır. Bu köylerin bazılarında nüfus 5-8 bin kişi arasında değişmekte hatta bazılarında bunu da aşmaktadır. Bunun nedeni, özellikle 1960'lı yıllarda başlayan sebzeçiliğin gelişmesidir. Buna bağlı olarak, burada yer alan köyler giderek büyümüş ve kent tipli kasaba niteliği kazanmıştır (Guliyev, 2000; Eminov, 2002). Ülkede bu tip köyler, pamukçuluk ve hayvancılık fonksiyonlu köylere göre daha hızlı gelişmiştir.

Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde meyvecilik ve bağcılık gelişmiş olup, bu faaliyetlerin yapıldığı sahalarda, köyler seyrek, nüfus miktarı ise yüksektir. Meyvecilik ve bağcılık işlerine sahip köyler, Ordubad, Göyçay, Balaken, Zagatala, Gebele, Oğuz, Guba, Ağdaş ve kısmen de Ucar, Gah, Haçmaz ilçeleri topraklarında yer almıştır.

Diğer taraftan, ülkede çay üretimi konusunda uzmanlaşan köyler gelenek görenek ve mimari özelliklerine göre diğer köylerden seçilmektedir. Bu köyler, meskenlerinin büyüklüğünden ve şekilden başka, mesken yapımında kullanılan yapı malzemesi açısından da farklıdır. Bu tip köylere özellikle Lenkeran-Astara Bölgesi'nde rastlanmaktadır.

İklim şartlarının elverişli ve sulama imkanının olduğu ovalardaki yerleşim alanlarının (bazı kent ve kasabaların) çevresinde olmakla hem açık hem de seralarda olmak üzere önemli ölçüde gül ve sebze yetiştirilmektedir. Bunlara Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve Ali Bayramlı kentleri örnek olarak gösterilebilir. Bu tür kentlerin çevresinde yer alan bir kısım köyler de, taze sebze, meyve ve tavukçuluk yapılmakta ve ürünlerin önemli bir kısmı büyük kentlerde yaşayanların tüketimine sunulmaktadır (Eliyev, 1998; Efendiyev, 2002). Bu tip köylere; Lenkeran, Gazah, Hanlar, Ağstafa, Naftalan, Nahçıvan, Hankendi, Şuşa, Haçmaz gibi ilçe merkezleri çevresinde rastlanmaktadır.

Bunlarla birlikte, ülkede tarımsal faaliyetler açısından çok işlevli köyler de vardır (birden fazla tarımsal faaliyetlerin yapıldığı köyler) ve bunlara hemen hemen tüm ilçelerde rastlamak mümkündür. Azerbaycan'da köy yerleşmelerinin bu tür işlevsel tiplere ayrılmasında, yerleşme alanının toprak varlığı, sulama ve ulaşım olanakları, nüfusun iş yeteneği, uzmanlaşma ve diğer faktörler etkili olmaktadır.

Tablo 2. Azerbaycan'da kentsel ve kırsal nüfus (bin kişi) ve oranları (%)

Sayım Yılı	Kent		Kır		Toplam Nüfus
	Nüfusu	%	Nüfusu	%	
1926	650	28	1.664	72	2.314
1939	1.212	37	2.062	63	3.274
1959	1.767	48	1.931	52	3.698
1970	2.564	50	2.553	50	5.117
1979	3.196	53	2.832	47	6.028
1989	3.806	54	3.215	46	7.021
1999	4.111	52	3.838	48	7.949
2006*	4.356	52	4.080	48	8.436

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2007'den yararlanılarak (* 1 Ocak tahmini).

KENTSEL YERLEŞMELER

Azerbaycan'da kır ve kent ayırımında kullanılan kriterler, günümüze kadar bazı değişimler göstermekle birlikte bugün 1957'de kabul edilen kanuna göre nüfusu 5000'i aşan ve nüfusun % 85'i işçi ve memurlardan oluşan yerleşmeler, kentsel yerleşmeler olarak nitelendirilmektedir (Eminov, 2002).

Azerbaycan'da kentler, 18-19. yüzyıllarda ülkenin idari sistemi gereği hanlıkların merkezi, savunma bakımından kale/üs rolüne sahip, ticaretin geliştiği ve zanaatın önem taşıdığı yerler olmuştur. Özellikle Bakü, Guba, Şamahı, Gence, Şuşa, Nahçıvan, Ordubad kentlerinde 1830'lu yılların öncesinde toplam 2400 dolayında zanaatkar çalışırken, bu sayı 1850'lerden sonra 4400 kişinin üzerine ulaşmıştır. Bilhassa bu grupta çalışanların sayı aileleriyle birlikte 22 bini geçmiş, bu da kent nüfusunun % 22'den fazlasını oluşturmuştur. Kervanyolu üzerindeki kentlerde ticaret ve zanaatkarlık daha hızlı gelişmiş ve bu kentler hızla büyüyen kentleri meydana getirmiştir. Ancak, ekonominin çeşitli sektörleri kentlerde çok az yer almış ve üretimde bir ihtisaslaşma henüz görülmemiştir (Allahverdiyev, 1991; Koçman ve Diğerleri, 1994). Bilakis kapalı ekonomi sistemi içinde kendi kendine yetebilen kentlerin, köylerle etkileşimi son derece az ve kentsel etki alanı son derece dar olmuştur. Ancak idari ve siyasi fonksiyonları gereği, bir merkezîyet gücüne sahip bulunmuştur.

19. yüzyılda sanayi devrimi, Azerbaycan kentlerinde 3 bin kadar sanayi tesisinin kurulmasına yol açmıştır. Bu dönemde ülke, artık Rusya ve dünya pazarlarında yerini almaya başlamıştır. Özellikle de ülkede petrol çıkarımı, petrol rafineleri, makine imalatı, inşaat-enerji malzemeleri üretimi devreye girmiştir. Madencilik ayrı bir sanayi kolu olarak hızlı gelişme sürecini yakalamıştır. Bakü-Tiflis, Bakü-Derbent, Erivan-Nahçıvan demiryollarının yapımı, yeni kent ve kasabaların doğmasına ve mevcutların büyümesine neden olmuştur. Böylece kentsel yerleşimlerin dağılışı yeni bir yapı kazanırken, kentlerdeki üretim teknolojisi değişime uğramış, üreticilerin profesyonel, sosyo-kültürel seviyesi yükselmiştir.

Diğer taraftan 20. yüzyılın başlarında ülkedeki kentleşme hareketi Bakü'nün oldukça büyümesine, buna karşılık bir çok kentlerin de Bakü'nün gölgesinde kalarak çok yavaş gelişmesine yol açmıştır. Nitekim, I. Dünya Savaşı sırasında ve Ekim 1917 Devrimi sonucunda ortaya çıkan karışıklıklar, kentleşmenin sosyal ve ekonomik yapısını sarsmıştır. Böylece kentsel nüfus 1913-1920 yılları arasında 146 bin nüfus (% 36.3 düşüş) kaybetmiş ve toplam nüfus içindeki oranı % 24'ten % 21'e inmiştir.

Kentsel nüfusun sayıca eski durumuna yükselmesi ve eski oranını bulması ancak 1920'li yıllardan sonra gerçekleşmiştir. 1920'lerden sonra sosyalist rejimin katı idaresi, kentleşme üzerinde 1990'lara kadar etkisini sürdürmüştür. Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin bir sanayi bölgesi olarak değerlendirilmiş ve uzun yıllar maden sanayi, diğer sanayi kollarına üstün gelmiştir.

Böylece doğuda Bakü, batıda Gence sanayi bölgeleri doğmuştur. Ayrıca Sovyet sisteminin özelliklerinden biri olarak sanayi arttıkça toplam nüfus içinde kentsel nüfus oranı da artmıştır. Buna karşılık, kent ve kasabalarda sosyal ve alt yapı hizmetleri pek gelişmemiştir.

Ülkede kent nüfusu artışına II. Dünya Savaşı büyük bir engel teşkil etmiş ve 1920-1999 yılları arasında en düşük artış; 1939-1959 döneminde ortaya çıkmıştır. Söz konusu 20 yılda da kent nüfusu % 50 artmıştır. Ancak ülkeden aldığı pay ise ancak % 12 oranında yükselmiştir. Öte yandan 1960'lı yıllarda ülkede kentsel nüfus artma eğilimine girmiştir. Özellikle Apşeron Yarımadası dışındaki yeraltı zenginliklerinin kullanıma açılması, kent nüfusunun ülkede dağılımını etkilemiştir. Bu yıllarda Apşeron dışındaki diğer bölgelerde 121 sanayi tesisi kurulmuştur. Mingeçevir hidroelektrik santralının hizmete girmesi, Gence-Daşkesen entegre sanayi bölgesinin yenilenmesi, Bakü ve Sumgayıt'ta yeni petrol rafinelerinin açılması kentleşmeyi arttırmıştır.

Özellikle 1959-1970 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde kent nüfusunun yıllık artışı % 3.2 iken Azerbaycan'da % 3.5 olmuştur. Aynı dönemde kentsel nüfus oranı Sovyetler Birliği'nde % 6 arttığı halde, Azerbaycan'da % 30'luk bir artış görülmüştür. Ancak, Azerbaycan kentlerindeki sosyal gelişmeler bu artışa ayak uyduramamış ve ülke diğer cumhuriyetlerin gerisinde kalmıştır (Mehreliyev, 1994, Efendiyev, 2002). Örneğin; her 1000 kişiye düşen işçi ve memur sayısı Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'ne göre yaklaşık % 30 dolayında daha az, bilim-eğitim kadroları da % 40 geri olmuştur.

Çoğunlukla 1970'li yıllarda kırsal kesimlerden kentlere göçün hızlandığı görülmektedir. Kent nüfusunun artmasında, sanayi ve inşaat sektörlerindeki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Bakü, Gence, Sumgayıt dışındaki tüm kentler ve kent tipli kasabalar çevrelerindeki yerleşmelere sosyo-ekonomik açıdan bir merkezîyet teşkil edememiştir. Bu nedenle, sanayi tesisleri olmayan, sosyo-kültürel yapısı gelişmemiş kırsal yerleşmelerden Azerbaycan kentlerine ve Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine işçi göçleri olmuştur.

Ülkenin kentleşme oranının yüksek olduğu bölgelerinde nüfusun hızla ve büyük miktarlarda artması, buna karşılık kentleşmesi zayıf olan bölgelerde nüfus azalması problemi doğmaya başlamıştır. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'a Ermenistan ve Rusya'dan gelen göçmenler, büyük kentlere yerleşmiştir. Ermenistan'ın Karabağı işgaliyle, kendi memleketlerinden göç etmek zorunda kalan Azerbaycan Türkleri de, çoğunlukla Bakü'ye yerleşmiştir. Karabağ sorunu bittiğinde geriye dönüşler olacak, ancak bir kısmı da göçtüğü yerde kalacağından, yıllar sonra ülkedeki toplam ve kentsel nüfusun dağılışında bu tür etkiler kendini gösterecektir.

Ülkede kentsel nüfusun artışı ve toplam nüfus içindeki oranının değişimi incelendiğinde (Tablo 2); 20. yüzyıl başlarında ülke nüfusunun ancak % 25'i kentlerde yaşadığı ve kent sayısının da 15 olduğu görülmektedir. Ayrıca o yıllarda Bakü dışındaki kentler çok küçüktü ve bunların nüfusu ortalama 6.3 bin kişi olmuştur. Kent tipli kasabalar ise 1920'li yıllardan sonra doğmaya başlamıştır.

Azerbaycan'da en son olarak elimize ulaşan 2006 yılı nüfus verilerine göre 4.356 bin kişi kentlerde yaşamaktadır. Böylece kentsel nüfus oranı da % 52 olmuştur. Bilhassa bu verilerden çıkan rakamlara göre ülkede kent sayısı 69, kentli tipli kasaba sayısı ise 130'dur (Tablo 3). Sonuçta, kentsel yerleşme sayısı toplam 200'e ulaşmıştır. Günümüzde ülke arazisinde her 10 bin km²'ye 23 kent düşmekte, bu da sık bir kentsel dokuyu işaret etmektedir.

Tablo 3. Azerbaycan'da kentsel nüfus ve yerleşme sayılarının değişimi

<i>Yıllar</i>	Kent + Kent Tipli Kasaba Nüfusu (Bin kişi)	Kent Sayısı	Kent Tipli Kasaba Sayısı
1920	410	15	-
1926	650	18	16
1939	1.212	25	56
1959	1.767	40	93
1970	2.564	55	119
1979	3.196	60	125
1989	3.806	69	120
1994	3.973	69	126
1999	4.111	69	130
2006	4.356	69	130

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2007'den yararlanılarak.

Kentlerin Sınıflandırılması: Kentler çok çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmaya tabi tutulmaktadır. Bu ölçütler, kentleri sınıflandıranların amacına göre değişmektedir. Örneğin bazı sınıflandırmalarda, kentin kuruluş dönemi esas alınırken, bazılarında kentin kapladığı alan daha önemlidir.

Coğrafi yönden kentler, iki ana ölçüt dikkate alınarak sınıflandırılabilir. Bunlardan birisi nüfuslarına göre, ikincisi ise ekonomik yönden ağır basan faaliyetlerine göre. Bu ölçütler çerçevesinde Azerbaycan'daki kentler aşağıdaki şekilde sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

Nüfuslarına Göre Sınıflandırma

Şehirleri kırsal yerleşmelerden ayırt eden en önemli özelliklerden birisinin nüfus olduğu bilinmektedir. Şehirler birim alanda çok sayıda insanın yaşadığı yerleşim alanlarıdır. Ancak şehir ayırımında kullanılan kesin bir nüfus ölçütü yoktur. Çünkü bazı ülkelerde 5 bin, bazı ülkelerde 10 bin, bazı ülkelerde ise 25 binden fazla nüfuslu yerleşmeler şehir kabul edilmektedir. Azerbaycan içinde de bilim adamları ve farklı meslek mensupları arasında bu konuda farklı görüş-

ler ileri sürülmektedir. Ancak en çok kabul edilen görüş, 5 binden fazla nüfuslu yerleşmeleri şehir olarak değerlendirmektedir.

Bu çerçevede, Azerbaycan'da nüfus büyüklüklerine göre kentler aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaktadır.

<i>Çok Küçük Kent:</i>	5001 - 20.000
<i>Küçük Kent:</i>	20.001 - 50.000
<i>Orta Büyüklükte Kent:</i>	50.001 - 100.000
<i>Büyük Kent:</i>	100.001 - 500.000
<i>Çok Büyük Kent (Metropol):</i>	500.001 ve üstü

Azerbaycan'da 1940-1970 yılları arasında çok küçük kentlerde nüfus 2 kat, 20.001-50.000 arasındaki nüfusa sahip küçük kentlerde ise 3 kat artmıştır. Öte yandan 1986-1999 yılları arasında da orta büyüklükteki kentlerde nüfus 5 kat yükselmiştir. Ayrıca, Bakü-Sumgayıt aglomerasyonu ve Gence'nin nüfusları aynı dönemde çok daha hızlı büyümüştür.

Azerbaycan kentleri içinde sayıca en fazla olanları, nüfusu 5001-50.000 arasındaki kentler oluşturmaktadır. Bu gruptaki kentlerin nüfus miktarlarının tüm kentsel nüfus içindeki oranı % 22'dir. Ülkede en küçük kent grubunu oluşturan ve nüfusu 5001-20.000 arasındaki çok küçük kentlerde yaşayanların sayısı giderek azalmaktadır. Öyle ki, 1930 yılında en küçük kentlerin nüfus itibarıyla payı % 29.5 iken, 1986'da % 16.3'e, 1999'da da % 6.5'e inmiştir. Buna karşılık büyük kentlerin (nüfusu 100 binden fazla olan kentler) payı 1939'da % 6'dan, 1986'da % 59.2'ye, 1999'da da % 60.6'ya yükselmiştir.

Tablo 4. Azerbaycan'da kentsel yerleşmelerin nüfus büyüklüklerine göre dağılımı

Nüfus Grupları	Şehir	Kasaba	Toplam
0 – 3000	-	53	53
3001 – 5000	1	25	26
5001 – 10.000	16	25	41
10.001 – 20.000	25	13	38
20.001 – 50.000	18	12	30
50.001 – 100.000	6	2	8

100.001 – 250.000	-	-	-
250.001 – 500.000	2	-	2
500.001 ve üstü	1	-	1
Toplam	69	130	199

Kaynak: ADİK, 2007'den yararlanılarak (1 Ocak 2004 verilerine göre).

Azerbaycan'da son olarak elimize ulaşan 2006 yılı nüfus verilerine göre, kent nüfusu 50 bin kişinin üzerinde olan kent sayısı 10'a ulaşmıştır. Bunlardan yalnızca başkent Bakü'nün nüfusu milyonu aşmaktadır. Bakü Büyükkent Bütünü 2 milyon dolayında olup, Bakü kent merkezinde yaklaşık 1.5 milyon kişi yaşamaktadır. Ülkenin ikinci ve üçüncü büyük kentleri olan, Gence ve Sumgayıt'ın nüfusu 300 bin kişi, dördüncü büyük kenti olan Mingeçevir'in nüfusu ise 100 bin kişi dolaylarındadır. Diğer kentlerin merkez nüfusu ise 50-80 bin kişi arasında değişmektedir. Bunlar azalan sıra ile; Lenkeran, Eli-Bayramlı, Nahçıvan, Şeki, Hankendi ve Yevlah'tır.

Bakü ile Sumgayıt'ın oluşturdukları aglomerasyon (2 milyonu aşkın kişi) ülkenin en yoğun kent nüfusunun olduğu bir kentsel bölgedir ve hızlı nüfus artışına sahiptir. Sumgayıt, Bakü'ye 35 km uzaklıkta olup, 1949 yılında kurulan kimya sanayi ile nüfuslanmaya başlamış ve son 30 yılda nüfusu 5 kat artmıştır.

Azerbaycan'da kentleşme, son yıllarda küçük kentsel yerleşmelerin bileşik kent sistemlerine, yani tek bir kentten kent gruplarına dönüşme eğilimi taşımaktadır. Böyle hızlı bir dönüşüm, yeni idare merkezlerinin oluşmasına ve küçük idari birimlerin kısa sürede idari, ekonomik ve kültürel yönden gelişerek kent seviyesine yükselmesine neden olmaktadır. Kent tipli kasabalardan kent haline geçiş özellikle Bakü-Sumgayıt aglomerasyonunda görülmektedir.

Fonksiyonlarına Göre Sınıflandırma

Kentlerin sınıflandırılmasında, tarım, ticaret, sanayi, idari yapı, bilim-kültür gibi özellikler dikkate alınmaktadır. Bu sınıflandırmada, bazen bir fonksiyon ağır basarken, bazen birden fazla fonksiyon ön plana çıkmaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan kentleri, ekonominin sektörel yapısı ve iktisaden faal olanların sayısı göz önüne alındığında, fonksiyonel özelliklere göre aşağıdaki tiplere ayrılmaktadır.

- a) Çok fonksiyonlu kentler (Bakü, Gence, Nahçıvan, Hankendi),
- b) Sanayi kentleri (Sumgayıt, Mingeçevir, Ali-Bayramlı vb.),
- c) Ulaşım ve ulaşım- sanayi kentleri (Yevelah, Ağstafa vb.),
- d) Rekreasyon-Turizm kentleri (Naftalan, Şuşa vb.),
- e) İdari fonksiyona sahip yerel ekonomi merkezleri (Ağdam, Laçın, Gazah, Şeki vb.)

Çok fonksiyonlu kentler: Azerbaycan'ın çok fonksiyonlu kentleri arasında en önemli ve daha fazla özelliklere sahip olan kenti, ülkenin başkenti *Bakü*'dür. Bakü'nün toplam alanı 2.2 bin km² olup, 2006 yılı itibariyle nüfusu 2 milyon dolayında olmuştur. Bakü kent merkezi nüfusu ise yaklaşık 1.5 milyondur. Bakü Büyükkent alanı, Apşeron Yarımadası'nın büyük kısmını kaplayarak, Hazar Denizi kıyısı boyunca güneydoğuya doğru Şirvan düzlüğüne kadar uzanır ve Apşeron ile Bakü çevresindeki Hazar Denizi içindeki takımadalarının bir kısmı üzerinde yer almaktadır. Kentin merkezi kısmı, Bakü körfezine inen basamaklar üzerindedir. Deniz kenarında yerleşilen alan ise deniz seviyesinden 28 metre aşağıdadır.

Sovyet Döneminde Bakü yakıt sanayi ve ona bağlı imalat sanayinde uzmanlaştırılmış kentlerin başında yer almaktadır. Bakü bir sanayi bölgesi olarak petrole dayalı bir merkez şeklinde ortaya çıkmış ve buradaki sanayi ürünlerinin % 80'ini oluşturan yakıt sanayi ve onunla ilişkili petrol yan ürünleri, elektrik enerjisi, petro-kimya ürünlerinin imalatını gerçekleştirmektedir. Ülkenin doğal gaz üretiminin % 90'dan çoğu, çıkarılan petrol ve makine imalatının % 90'ı, ağaç sanayi ürünlerinin % 75'i, inşaat sanayi malları ile dokuma sanayi-giyim sanayi mallarının % 50'si, gıda sanayi ürünlerinin % 25'inden çoğu Bakü entegre sanayi bölgesince karşılanmaktadır (Koçman ve Diğerleri, 1994; Eminov, 2002). Kısacası, ülkede üretilen sanayi ürünlerinin ve sanayide çalışanların % 50'inden çoğu Bakü'nün payına düşmektedir.

Öte yandan, Bakü bilim ve kültür merkezi olarak ülkenin en önemli kentidir. Kentteki Bilimler Akademisi, çok sayıda sektörel bilim, araştırma ve proje enstitülerine sahiptir. Bakü'de 20'nin üzerinde üniversite ve yüksek okul vardır ve buralarda okuyan öğrenciler Azerbaycan yüksek okul öğrencilerinin % 80'ini oluşturur. Ayrıca Bakü kenti tiyatrolar, müzeler, kütüphaneler, spor tesisleri ve rekreatif kamplar bakımından da oldukça zenginlik taşımaktadır. Özellikle Bakü'nün başkent olması dolayısıyla, kentte idari kurumların, ekonomik ve sosyal vakıfların yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir.

Bakü ulaşım yollarının kavşak noktasında yer alan bir kent olup, yük ve yolcu taşımacılığı açısından Transkafkasya'da ilk sıradadır. Bakü'den Tiflis, Batum, Derbent, Rostov yönüne demiryolu hattı, Tiflis, Rostov ve Astara karayolu bağlantıları vardır. Bakü Hazar Denizi'nde en büyük limandır ve liman vasıtasıyla Volga nehri, Volga-Baltık su yolu, Volga-Don kanalı ile dünya denizlerine bağlanılmaktadır.

Şekil 1. Azerbaycan'ın idari yerleşim birimleri haritası.

Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti olan Gence de, çok fonksiyonlu bir kent durumundadır. Özellikle de bir kültür merkezi olan Gence'de 3 üniversite, yüksek meslek okulları, Bilimler Akademisi'nin bilim merkezi ve meslek liseleri bulunmaktadır. Ayrıca Gence entegre sanayi merkezi, ekonomik gelişmişlik düzeyine göre Azerbaycan'da üçüncü sıradadır (Bakü ve Sumgayit'tan sonra) ve ülkenin sanayi üretiminin bir kısmı burada gerçekleşmektedir. Gence, ülkenin en eski sanayi merkezlerinden biri olup, gıda ve giyim sanayi başta gelmektedir. Ayrıca makine yapımı, metal imalatı, metalürji sanayi, şişe-cam sanayi kolları gelişmektedir (Efendiyev ve Demirgabayev, 1995; Eliyev, 1998). Bu sanayi dalları Azerbaycan genelinde büyük fabrikalarla temsil edilmektedir. Öyle ki, ülkede üretilen porselen eşyaların % 80'inden çoğu, alüminyum oksit ve ulaşım araçlarının hepsi Gence'de yapılmaktadır.

Diğer çok fonksiyonlu kentler ise *Hankendi* (Karabağ Bölgesi'nin merkez kenti) ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan *Nahçıvan*'dır.

Azerbaycan'ın iktisadi ve kültür hayatında büyük bir rol oynayan Nahçıvan'da, büyük sanayi işletmeleri, üniversite, meslek okulları, Bilimler Akademisi'nin bilim merkezi ve kültür ocakları yer almaktadır. Sanayinin yapısında ilk yeri gıda sanayi almakta ve toplam sanayi üretiminin % 70'ini karşılamaktadır. Ayrıca, elektronik malzemeler, metalurji sanayi ve metal eşyalar, sigara fabrikası, maden suyu işletme tesisleri, trikotaj fabrikası ve cam eşyaların üretimi yapılmaktadır.

Karabağ Bölgesi'nin merkez kenti olan Hankendi ise Ermenistan işgali altında olduğundan çok fonksiyonlu kentsel özelliğini bugün sürdürmemektedir.

Sanayi kentleri: Bu tip kentlerde yaşayan halkın bir bölümü, geçimini çeşitli sanayi kuruluşlarından sağlamaktadır. Üretilen sanayi ürünleri de ticaret ve hizmet sektörünün gelişmesine neden olmaktadır. Böylece şehirde sanayi tesislerinin varlığına bağlı olarak ayrı bir sanayi sektörü ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Eli-Bayramlı (diğer 14 kentte dahil) gibi kentlerde önemli sanayi tesisleri ve fabrikalar bulunmaktadır.

Bakü'nün 35 km kuzeybatısında yer alan *Sumgayıt*, 1938-1949 yılları arasında kent tipli kasaba iken, ülkenin Sovyetleştirilme döneminde (Bakü entegre sanayi merkezinin doyma noktasına gelmesi ve yeni bir merkezin oluşturulmak istenmesiyle) en büyük ve en yeni sanayi merkezi olarak yaratılmış, bugün de ülkenin üçüncü büyük kenti (Bakü ve Gence'den sonra) haline gelmiştir. Nitekim, Sumgayıt yıllık sanayi üretimine göre Bakü'den sonra ülkenin ikinci büyük entegre merkezidir. Azerbaycan'da üretilen sanayi ürünlerinin ve sanayide çalışanların yaklaşık % 10'u bu kentin payına düşmektedir.

Azerbaycan'ın dördüncü büyük kenti olan *Mingeçevir*, II. Dünya Savaşı sonrasında yaratılmış sanayi merkezlerinden biridir ve bu özelliğini Mingeçevir hidroelektrik santralinden almaktadır. 1953 yılında Kura Nehri üzerinde kurulmuş olan bu santral, Bakü, Sumgayıt, Gence ve birçok kentlere elektrik sağlamaktadır. Kent, Azerbaycan enerji bilimlerinin de merkezidir ve burada 1992 yılında Enerji Yüksek Okulu kurulmuştur. Ayrıca Mingeçevir, Transkafkasya'daki önemli enerji merkezlerinden biridir. Kentte gelişmiş sanayi dalları arasında, makine ve metal sanayi baş yeri alır ve kentin sanayi üretiminin % 85'ini oluşturur. Bu yapısıyla Mingeçevir, ülkenin ikinci önemli makine mal merkezidir. Kentte, şişe ve cam fabrikaları, kimya sanayi tesisleri ve las-

tik fabrikası da bulunmaktadır. Diğer taraftan, Mingeçevir entegre sanayi merkezinin oluşum ve gelişim safhasında, özellikle kentte ve yakın çevre yerleşmelerinde işsiz kadınlara iş sağlamak üzere tekstil-giyim sanayisi kurulmuştur. Dokumacılıkla ilgili kombinanın üretimi, sanayi üretiminin % 20'sini, çalışanların da % 30'undan çoğunu kendinde toplamaktadır.

Azerbaycan'ın yeni gelişen sanayi merkezlerinden biri de *Eli-Bayramlı* kentidir. Aslında bir enerji üretim merkezi olan kentte, termik elektrik santrali bulunmaktadır. Sanayi üretiminin % 60'ı elektro-enerji ve yakacak sanayinin payına düşmektedir. Nitekim, ülkenin hiçbir kentinde elektro-enerjinin payı, sanayi üretiminde bu kadar yüksek değildir. Sovyet Döneminde ilk defa açık tipli termik santral Ali-Bayramlı'da kurulmuştur. Azerbaycan'da elektrik üretiminin % 25'inden çoğunu burası sağlamaktadır (Allahverdiyev, 1991; Efendiyev ve Demirgayayev, 1995). Öte yandan, Eli-Bayramlı'da hayvansal yağ fabrikası mevcuttur ve bu fabrikada, ülkenin bu tür yağ ihtiyacının % 25'ini karşılamaktadır.

Ulaşım ve ulaşım-sanayi kentleri: Azerbaycan'da ulaşım ve ulaşım-sanayi kentleri arasında en önemli konuma sahip olanı *Yevlah*'tır. Ayrıca, Yevlah cumhuriyete doğrudan bağlanan kent merkezlerinden birisi olup, Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde ve önemli karayolları kavşağındadır. Bakü'den yaklaşık 300 km batıda, Kura nehrinin kenarında yer alan kentin, nehir gemileri için limanı ve yerel havalimanı bulunmaktadır. Özellikle Yevlah'ta dokuma-giyim sanayi gelişmiştir. Şöyle ki, toplam sanayi üretiminin % 85'inden çoğu bu sanayi koluna aittir. Ayrıca ülkenin en büyük yün yıkama fabrikalarından biri buradadır. Öte yandan, pamuk temizleme, tütün fermentasyon tesisleri, ekmek ve bira fabrikaları, tahıl ve yem fabrikası yer almaktadır.

Yevlah'ın elverişli coğrafi konumu ve ulaşım bakımından taşıdığı önem, onun çeşitli hammadde ve işlenmiş ürünlerin depolandığı ve dağıtıldığı bir merkez fonksiyonu kazanmasına yol açmıştır. Böylece kent ülkenin 30'a yakın ilçesine hizmet veren, bir depo-dağıtım merkezi durumuna gelmiştir.

Gürcistan sınırında Bakü-Tiflis kara ve demir yolları üzerinde yer alan *Ağstafa* Bakü'den 470 km uzaklıktadır. Burası Transkafkasya'da çok elverişli bir coğrafi konumda ve ulaşım kavşağında kurulmuş olduğundan, çevre ilçelerin iktisadi-kültürel hayatında önemli rol taşımaktadır. Sanayi az gelişmiştir ve sanayi ürünlerinin hemen hepsi giyim ve gıda sanayisine aittir.

Rekreasyon-turizm kentleri: Azerbaycan'ın rekreasyonel turizm potansiyeli yüksek olan en önemli kentleri Naftalan ve Şuşa'dır.

Naftalan dünyada tek olan tedavi amaçlı kullanılan petrolü ile rekreasyonel kullanım potansiyeli yüksek bir yerdir. Bu açıdan *Naftalan*'da 1500 yataklı ve tüm yıl hizmet veren sağlık ocağı bulunmaktadır. Ayrıca bu kentin tedavi petrolü, *Strabon*'dan alınan bilgilere göre çok eski dönemlerde bile yara tedavisinde kullanılmıştır. Bu dönemlerde değişik region ve ülkelerden çok sayıda gelenler varmış ve dönüşlerinde yanlarında bu petrolü götürmüştür. Öte yandan, 19. yüzyılın ikinci yarısında *Naftalan* batı ülkelerinin de dikkatini çekmiş ve 1887'de bir Alman mühendisin bölge petrol sondaj kuyusundan aldığı numunenin Almanya'da merhem üretilmiştir (Guliyev, 2000; Efendiyev, 2002). Söz konusu özelliklerinden dolayı *Naftalan* rekreasyonel turizm potansiyeli oldukça yüksek olan bir kentdir.

Küçük bir kent olan *Şuşa*, Dağlık Karabağ'ın dağlık kısmında, 1350 m yükseklikte, rekreasyonel kullanım potansiyeli yüksek bir yerdir. Bu yörenin insan sağlığını olumlu etkileyen dağ ikliminin dinlendirici özelliği, İsviçre'deki *Davos*'la dahi karşılaştırmaya olanak vermektedir. Turşsu ve Şırlan karbohidrojenli mineral su (maden suyu) kaynakları ile rekreasyonel zenginlik taşıırken, buraya dinlenme amaçlı bir çok pansiyon kurulmuştur. Ancak, *Şuşa*, bugün Ermenistan işgali altındadır ve Azerbaycan topraklarından ayrılmış olduğundan, belirtilen fonksiyonlarını yerine getirememektedir.

İdari fonksiyona sahip yerel ekonomi merkezleri: Azerbaycan'da söz konusu fonksiyonlara sahip olan kentler çok olup, en önemli idari fonksiyona sahip yerel ekonomi merkezleri *Laçın*, *Ağdam*, *Gazah* ve *Şeki*'dir. Bunlardan *Laçın* Ermeni işgali altında olduğundan fonksiyonunu sürdürememektedir.

Bakü'den 358 km güney batıda *Bakü-Tiflis* demiryolunun *Yevlah-Ağdam* hattı üzerinde yer alan *Ağdam*'ın da büyük bir kısmı Ermeni işgali altındadır. Bu nedenle ekonomisi çok güç duruma düşen kentte, nüfusun % 70'i kenti terk etmiş, binaların ve işyerlerinin % 80'i oturulamaz duruma gelmiştir. *Ağdam* sanayisinde gıda sanayi % 70 oranıyla büyük bir yer tutar ve üzüm işleme, ekmeğe pişirme, yağ süt konserve fabrikaları başta gelir. Ayrıca son yıllarda makine-metal ve inşaat sanayi geliştirmek istenmektedir. Diğer taraftan, *Ağdam Karabağ Bölgesi*'nin kültür merkezidir.

Bakü-Tiflis karayolu üzerinde ve Gürcistan sınırında yer alan *Gazah*, *Bakü*'den 460 km uzaklıktadır. *Gazah*, *Transkafkasya*'da çok elverişli bir coğrafi konumda ve ulaşım kavşağında kurulmuş olduğundan, çevre ilçelerin iktisadi-kültürel hayatında önemli rol taşımaktadır. Sanayi az gelişmiştir ve sanayi

ürünlerinin hemen hepsi giyim, tekstil ve gıda sanayisine aittir. Tekstil ve giyim işletmeleri arasında en büyüğü dokuma fabrikalarıdır.

Azerbaycan'ın önemli kentlerinden biri olan *Şeki*, aynı zamanda bir kültür (üniversite, meslek okulları, dram tiyatrosu, Şeki Hanının Sarayı, büyük Azerbaycan yazarı ve düşünürü M.F. Ahundzade'nin müze evi vb.) merkezidir. 1968 yılına kadar adı Nuha olan Şeki, ülkenin kuzeybatı kısmında, Bakü'den 370 km uzaklıktadır. Demiryolu istasyonuna 14 km mesafede yer alan kent, Büyük Kafkasların güney yamacındadır. Şeki'de ipekçilik çok gelişmiş ve ülkede üretilen ipek hammaddesinin % 50'inden çoğu buradan elde edilir. Kentte, ipek fabrikası, tuğla fabrikası, yağ fabrikası kurulmuştur. Ayrıca Şeki tahta ve demir işletmeciliğine dayanan el sanatlarında da adını duyurmuş bir kenttir.

Coğrafi Bölgelere Göre Kentleşme Durumu

Azerbaycan'da kentleşmede genel bir gelişme mevcuttur. Ancak kentleşmede, bölgeler arasında önemli ölçüde farklılıklar bulunur. Yani ülkede iktisadi bölgelere göre kent sayısı ve kentsel nüfus miktarı birbirinden farklıdır.

Azerbaycan'da, kentleşmenin en yoğun olduğu bölge, Apşeron iktisadi bölgesidir. Burası en fazla kentsel nüfusa sahiptir (2.5 milyondan fazla) ve ülkenin kentli nüfusu içindeki payı % 60'dır. Ayrıca, Apşeron iktisadi bölgesi içindeki Bakü-Sumgayıt aglomerasyonu, Sovyetler Birliği'ndeki en büyük aglomerasyonlardan biridir. Bu bölgenin nüfus çekmesinde; ülkenin en elverişli coğrafi konumunda yer alması, doğal gaz ve petrol yönünden zenginlik, sanayi teknolojisinin gelişmişliği, ulaşım yönünden yeterlilik, Bakü'nün ülkenin idari merkezi oluşu ve yüksek okulların çokluğu ve Sumgayıt'ın bir sanayi merkezi olarak geliştirilmesi önemli rol oynamıştır.

Kentleşme açısından ikinci sırayı, Gence iktisadi bölgesi almaktadır. Azerbaycan arazisinin % 6.1'ini ve kent nüfusunun da % 8.3'ünü Gence iktisadi bölgesi oluşturmaktadır. Bu bölgede yer alan kentler daha çok dağ eteklerinde ve Kura nehrinin güneyinde 500 metreye kadar olan ova ve düzlüklerde yerleşmiştir. Ayrıca bu bölgede kentleşme hızı 1940'lı yılların sonundan itibaren başlamış ve bugün bu bölge nüfusunun % 70'i kentlerde yaşamaktadır. Kentlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde bölgenin ana ulaşım yolları üzerinde bulunuşu rol oynamıştır. Nitekim; Gence, Tovuz, Şemkir, Ağstafa kentleri ve bazı kasabalar 1883'te Transkafkasya demiryolunun buradan geçmesiyle büyümüşür. Kentlerin % 90'ı bu hattan 5-10 km uzaklıkta konumlanmıştır. Gence iktisadi bölgesindeki kentlerin gelişmesi, Transkafkasya ile olan sosyal ilişkilerle de ilgi-

lidir. Çoğunluğunun birer ulaşım merkezi niteliğini taşıması, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ulaşım-ticaret bağlantılarını kolaylaştırmıştır.

Kentleşme açısından üçüncü sırayı alan Nahçıvan iktisadi bölgesi'nde kentsel nüfus oranı % 30'dur. Ancak burası ülke kent nüfusunda % 2 oranında yer işgal etmektedir. Kentsel nüfus, özerk cumhuriyetin başkenti Nahçıvan ile birlikte, Ordubad ve Culfa kentlerinde, Şerur, Babek, Şahbuz, Sederek ve yeni oluşturulan Kengerli ilçe merkezlerinde ve kent tipli kasabalarda yaşamaktadır.

Diğer taraftan, Azerbaycan'da kentleşmenin en düşük olduğu iktisadi bölgeler; Şeki-Zagatala, Guba-Haçmaz, Dağlık Şirvan, Yukarı Karabağ, Kelbecer-Laçın, Aran ve Lenkeran'dır. Bu bölgelerde kentsel nüfus oranı en fazla % 30'a çıkmakta ve ülkeden aldıkları pay ise ortalama % 3 dolayında kalmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Azerbaycan'da nüfusun yerleşim birimlerine dağılışı, tarihsel süreç içerisinde çok fazla değişime uğramıştır. Özellikle savaşlar, göçler ve doğal afetler Azerbaycan nüfusunun yerleşim düzenini çeşitli dönemlerde olumsuz etkilemiştir. Bu durum da, ülkede kentsel ve kırsal yerleşmelerde yaşayan nüfusun oransal dağılımına yansımıştır. Şöyle ki, 1926 yılında kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı % 72 kentsel nüfus % 28 iken, günümüzde ülke nüfusunun % 48'i kırsal, % 52'i kentsel yerleşmelerde yaşamaktadır. Nitekim, ülkenin doğal koşulları ve doğal kaynaklarına göre nüfusun yerleşim birimlerine dağılışında önemli bölgesel farklılıklar görülmektedir. Bu durum, ülkenin çok sektörlü ekonomik yapısından kaynaklanmıştır.

Azerbaycan'da kırsal nüfusun hakimiyeti, 1970'li yıllara kadar devam etmiş ve ilk olarak 1970 yılında kentsel nüfus kırsal nüfusdan daha fazla sayıya ulaşmıştır. Özellikle, 1950 yılından itibaren alt yapı yatırımlarının artması ve sanayileşme, kırsal alanların zamanla boşalmasını hızlandırmıştır.

Böylece, şehirlere doğru olan nüfus akını, kırsal bölgelerde yaşayanların toplam nüfus içindeki oranının düşmesine neden olmuştur. Şöyle ki, 1926 yılında kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı % 72 iken bu oran 1970'de % 50'ye, 1989'da ise % 46'ya düşmüştür. Nisbi olan bu düşmeye karşılık mutlak değer olarak, kırsal nüfus 1959 yılında 1.9 milyon kişi iken, 1989'da 3.2 milyon kişi olmuştur. Bu durum da, hızlı nüfus artışı ile ilgilidir.

Azerbaycan'da kentsel nüfusun artmasına paralel olarak, nüfus artış hızı da kırsal nüfus artış hızından çok yüksektir. Bu artışın içinde kırsal kesimden kent-

lere göçün olduğu da göz önünde tutulduğunda; Azerbaycan'da kentsel nüfusun ülke nüfusu içindeki oranının da devamlı arttığı görülmektedir.

Azerbaycan'da kentleşmenin gelişmesi, bunun sonucunda demografik, ekonomik ve sosyal değişimin olması, kadınların iş hayatında daha fazla yer almaya başlamasıyla, nüfus artış hızı 1970 yılından sonra tedricen düşmüştür. Sonuç olarak, nüfus artış hızının 1970'li yıllardan itibaren tedricen, 1990'lı yıllardan sonra ise biraz daha hızlı bir şekilde azalmasının gözlenmesi, ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından önemli sayılabilecek bir olgudur.

Öte yandan, Azerbaycan'ın kentleşme oranı yüksek bölgelerinde nüfusun hızla ve büyük miktarlarda artması, buna karşılık kentleşmesi zayıf bölgelerde nüfus azalması problemi doğmaya başlamıştır. Son dönemlerde Azerbaycan'a yurt dışından gelen göçmenler ve Ermenistan'ın Karabağı işgaliyle kendi yurtlarından göç etmek zorunda kalan Azerbaycan Türkleri de, çoğunlukla büyük kentlere yerleşmiştir. Karabağ sorunu bittiğinde geriye dönüşler olacak, ancak bir kısmı da göçtüğü yerde kalacağından, yıllar sonra ülkedeki toplam ve kentsel nüfusun dağılışında bu tür etkiler kendini gösterecektir.

Nüfusun yerleşim özellikleri ile kalkınma düzeyi arasında doğrudan ya da dolaylı bir sebep-sonuç ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. Söyle ki, gelişmişliğin en önemli göstergelerinden biri, nüfusun ülke içindeki düzenli dağılışıdır. Bu nedenle, ülke kaynaklarının tamamının değerlendirilmesi ve kalkınmanın ülke geneline yayılabilmesi için nüfusun tüm bölge ve yerleşmelere dengeli biçimde dağılışının sağlanması gerekmektedir.

Diğer taraftan, Azerbaycan'da 1999 yılında yapılan son nüfus sayımına göre; il, ilçe, kasaba ve köy olarak 4452 adet yerleşme yeri tespit edilmiştir. Bunların 4243'ünü köy şeklindeki yerleşme yerleri teşkil etmektedir. İdari bölünüş itibariyle 65 ilçeye sahip olan ülkede, 130 tane de kent tipli kasaba vardır. Ayrıca Cumhuriyet'e doğrudan bağlanan ve kent adıyla nitelenen 13 kent merkezi bulunmaktadır.

Bu araştırma sonucunda, Azerbaycan nüfusunun yerleşim özelliklerinin (aynı zamanda nüfusun kentsel ve kırsal yerleşmelere dağılışı ve düzeninin) günümüzdeki durumu belirtilmeye, gelecek hakkında bazı tahminlerde ve yorumlarda bulunarak geleceğe ışık tutulmaya çalışılmıştır. ©

KAYNAKLAR

- ABBASOV, Cümşüd, (1998), **Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası**. Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.
- ADGHK, (2004), **Azerbaycan Respublikası'nın Atlas ve Haritaları**. Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi Neşriyatı, Bakü.
- ADİK, (1999), **Azerbaycan'ın İstatistik Göstercileri** (Statistical Yearbook of Azerbaijan). Seda Neşriyatı, Bakü.
- ADİK, (2007), **Azerbaycan Rakamlarda** (<http://www.azstat.org>), Bakü.
- AKKUŞ, Akif, (1998), **Türkiye ve Türk Dünyası Coğrafyası**. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, No:15, Konya.
- ALLAHVERDİYEV, Nizameddin, (1991), **Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası**. Maarif Neşriyatı, Bakü.
- ATALAY, İbrahim, (2000), **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**. Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- BUDAGOV, Budag ve APOYEV, E., (1991), **Azerbaycan Respublikası'nın Coğrafyası**. Maarif Neşriyatı, Bakü.
- EFENDİYEV, Vüset ve DEMİRGAYAYEV, Şahvar, (1995), **Azerbaycan Respublikası Şehirlerinin İnkişafının Coğrafi Meseleleri**. Nicat Neşriyatı, Bakü.
- EFENDİYEV, Vüset, (2002), **Urbanizasiya ve Azerbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri**. Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.
- ELİYEV, Memmed, (1998), **Azerbaycan İktisadiyatı**. İktisat Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.
- EMİNOV, Zakir, (2002), **Azerbaycan'ın Fiziki ve İktisadi Coğrafyası**. Azerbaycan Elmler Akademiyası Coğrafya İnstitutu Neşriyatı, Bakü.
- GULİYEV, T., (2000), **Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası**. Maarif Neşriyatı, Bakü.
- KOÇMAN, Asaf - İBRAHİMOV, Aydın ve Diğerleri, (1994), **Azerbaycan Coğrafyası**. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:78. İzmir.
- MEHRELİYEV, Ehliman, (1994), **Azerbaycan Ehalisinin Formalaşması ve Yerleştirilmesinin Coğrafi Problemleri**. Maarif Neşriyatı, Bakü.
- SEFEROV, Rehman ve AKKUŞ, Akif, (2003-2004), *"Azerbaycan Nüfusunun (Kentsel ve Kırsal) Tarihsel Süreci İçerisindeki Değişimi"*. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı:16-18 s. 325-340, Konya.